

ЦАРЮК С. В.,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального,
кримінально-виконавчого права
та кримінології
(Академія Державної пенітенціарної
служби)

УДК 343.81

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2021.4.25>

ОСОБЛИВОСТІ ВИКОНАННЯ ТА ВІДБУВАННЯ ПОКАРАННЯ У ВИДІ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ СТОСОВНО ЗАСУДЖЕНИХ НЕПОВНОЛІТНІХ

У статті наведено особливості виконання та відбування покарання у виді позбавлення волі стосовно засуджених неповнолітніх як однієї з уразливих категорій засуджених, правовий статус яких потребує пильної уваги з боку як законотворця, так і правозастосувача. До таких особливостей, за результатами аналізу кримінально-виконавчого законодавства України і практики діяльності виховних колоній, запропоновано відносити: 1) дотримання принципу роздільного тримання засуджених, що зумовлює відбування неповнолітніми позбавлення волі у спеціально призначених для цього установах – виховних колоніях. Наголошено, що виправний вплив на засуджених варто застосовувати від самого початку виконання/відбування покарання, тобто починаючи із приймання особи до виховної колонії. Цей етап є дуже важливим не лише з кримінально-виконавчих, психолого-педагогічних позицій, а і з кримінологічних та оперативних значущих міркувань; 2) специфіка функціонування структурних дільниць виховних колоній (відсутність дільниці посиленого контролю, наявність дільниці соціальної адаптації), що сприяє реалізації принципів диференціації та індивідуалізації виконання покарання у виді позбавлення волі стосовно засуджених неповнолітніх; 3) урахування такого критерію, як ставлення до навчання, під час вирішення питання про застосування умовно-дестрокового звільнення від відбування покарання; 4) незастосування таких суворих заходів стягнення, як поміщення у карцер та переведення до приміщення камерного типу (одиначної камери); 5) застосування специфічних заходів заохочення, спрямованих на покращення процесу ресоціалізації; 6) більш сприятливі умови для закріплення результатів виправлення, завершення загальноосвітнього або професійно-технічного навчання за рахунок такого законодавчого інструмента, як можливість залишення засуджених, які досягли вісімнадцятирічного віку, у виховній колонії до закінчення строку покарання, але не довше ніж до досягнення ними двадцяти двох років; 7) загальне (за винятком випадків, передбачених законом) правило щодо заборони застосовувати заходи фізичного впливу, спеціальні засоби і зброю до неповнолітніх.

Ключові слова: виконання покарання, відбування покарання, позбавлення волі, засуджені неповнолітні, виховні колонії, кримінально-виконавче законодавство.

Tsariuk S. V. Peculiarities of execution and serving a punishment in the form of deprivation of liberty regarding convicted juveniles

The article presents peculiarities of execution and serving a punishment in the form of deprivation of liberty regarding convicted juveniles, as one of the vulnerable

categories of convicts, whose legal status requires close attention from both the legislator and the law enforcer. To such features, according to the results of the analysis of the criminal-executive legislation of Ukraine and practice of activity of educational colonies, it is offered to carry the following: 1) observance of the principle of separate detention of convicts, which causes juveniles to serve deprivation of liberty in specially designated institutions – educational colonies. It is emphasized that the corrective effect on convicts should be applied from the very beginning of the execution/serving of the punishment, i.e. starting from the admission of a person to an educational colony. This stage is very important not only from criminal-executive, psychological-pedagogical positions, but also from criminological and operatively significant considerations; 2) the specifics of functioning of structural sections of educational colonies (absence of a section of enhanced control, the presence of a section of social adaptation), which contributes to implementation of the principles of differentiation and individualization of deprivation of liberty for convicted juveniles; 3) taking into account such a criterion as the attitude to training in deciding on the application of parole; 4) non-application of such strict penalties as placement in solitary confinement and transfer to a cell-type room (single cell); 5) application of specific incentive measures aimed at improving the resocialization process; 6) more favorable conditions for consolidating the results of correction, completion of general or vocational training at the expense of such a legislative instrument as the possibility of leaving convicts who have reached the age of eighteen in an educational colony until the end of their sentence, but not longer than twenty-two years; 7) general (except for cases provided by law) rule on the prohibition to apply measures of physical influence, special means and weapons to juveniles.

Key words: *execution of a punishment, serving a punishment, deprivation of liberty, convicted juveniles, educational colonies, criminal-executive legislation.*

Вступ. Сучасний стан функціонування суспільства (а установи виконання покарань як його складова частина не є винятком) характеризується тим, що у багатьох сферах суспільного життя стрімко зросла злочинність, отримали широке розповсюдження різні види протиправної поведінки як дорослих, так і неповнолітніх. Останнє викликає особливе занепокоєння, адже держава прагне виявляти турботу до підростаючого покоління, навіть створюючи, порівняно з дорослими, пільгові умови відбування покарання.

Виходячи з національних кримінально-виконавчих засад (ч. 2 ст. 11, ст. 19 Кримінально-виконавчого кодексу (КВК) України [1]), особливе місце у системі установ виконання покарань України посідають спеціальні установи для неповнолітніх осіб, засуджених до позбавлення волі, – виховні колонії.

Водночас за наявності доволі розширеного правового регулювання у процесі виконання й відбування стосовно неповнолітніх покарання у виді позбавлення волі на певний строк виникає низка проблемних теоретико-практичних питань, що потребують свого наукового обґрунтування й вирішення, з метою удосконалення кримінально-виконавчої діяльності виховних колоній.

Проблемам інституту покарання, практиці його виконання, діяльності установ виконання покарань у різні часи та за різних державних режимів (дореволюційного, радянського та пострадянського), а також функціонуванню спеціальних виховних установ (виховних колоній) приділяли увагу такі українські й зарубіжні вчені, як З.А. Астеміров, Л.В. Багрій-Шахматов, І.Г. Богатирьов, Т.А. Денисова, О.М. Джу́жа, Т.Л. Кальченко, Ю.А. Кашуба, О.Г. Колб, В.О. Меркулова, О.С. Міхлін, Є.С. Назимко, С.В. Познишев, М.С. Пузирьов, К.О. Скрильников, В.В. Стаднік, А.Х. Степанюк, М.О. Стручков, М.С. Таганцев, В.М. Трубников, О.О. Шкута, І.С. Яковець та інші.

Ці вчені зробили вагомий внесок у розвиток кримінально-виконавчих засад виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк стосовно засуджених неповнолітніх. Водночас за сучасних умов реформування пенітенціарної системи України низка питань залишаються нез'ясованими і потребують подальшого розроблення. Одним із таких є особливості виконання та відбування покарання у виді позбавлення волі стосовно засуджених неповнолітніх як однієї з уразливих категорій засуджених, правовий статус яких потребує пильної уваги з боку як законотворця, так і правозастосувача.

Постановка завдання. Мета статті полягає у виокремленні особливостей виконання та відбування покарання у виді позбавлення волі стосовно засуджених неповнолітніх.

Результати дослідження. Варто зазначити, що виправний вплив на засуджених варто застосовувати від самого початку відбування покарання, тобто починаючи з приймання особи до виховної колонії. Цей етап є дуже важливим не лише з кримінально-виконавчих, психолого-педагогічних позицій, а і з криминологічних та оперативно значущих міркувань.

Так, відповідно до чинного законодавства [1; 2] та усталеної практики, розподіл засуджених в межах однієї колонії здійснюється комісією, яка здійснює приймання засуджених. Під час розподілу вивчається особова справа засудженого, характер вчиненого кримінального правопорушення та інші матеріали, які характеризують засудженого. Для здійснення ефективного розподілу та забезпечення виховного впливу на засудженого чинне законодавство передбачає наявність у колоніях різних структурних дільниць, які покликані полегшити процес диференціації та індивідуалізації впливу на засуджених та створення таких умов тримання особи, які б найбільшим чином відповідали особі засудженого та можливості його ресоціалізації.

Зокрема, відповідно до ч. 1 ст. 94 КВК України, у виховних колоніях створюються такі дільниці: 1) карантину, діагностики і розподілу; 2) ресоціалізації; 3) соціальної адаптації.

Зазначимо, що вказаний «набір» дільниць також є свідченням особливостей виконання та відбування покарання у виді позбавлення волі стосовно засуджених неповнолітніх.

Варто звернути увагу, що організація роботи дільниць виховних колоній регламентується КВК України і нормативно-правовими актами Міністерства юстиції України. Так, Правила внутрішнього розпорядку установ виконання покарань передбачають особливості розміщення засуджених у вказаних дільницях.

Як уже зазначалося, покарання у виді позбавлення волі відбувають і неповнолітні засуджені. Для таких категорій засуджених утворюються спеціальні кримінально-виконавчі установи – виховні колонії.

Як видно з назви, ці установи орієнтовані насамперед на виховання засудженого. Таку позицію у вітчизняній науці розвивають учені-пенітенціаристи М.С. Пузирьов [3, с. 74–76] та М.В. Романов [4, с. 227] а в зарубіжній – К.О. Скрильников [5, с. 63–64].

Вважаємо, що така позиція законодавця та вчених не є випадковою, адже вважається, що особа в неповнолітньому віці більш сприйнятлива, на неї можна здійснювати коригуючий вплив, звички та властивості особи в цьому віці є більш змінюваними, а сама особа краще піддається вихованню, навчанню та корекції.

Така психологічна властивість зазначеної категорії осіб знайшла своє втілення і в кримінально-виконавчій сфері. Тому, а також слідуючи міжнародно схваленим рекомендаціям у цій сфері, у виховних колоніях намагаються утворювати такий режим, який надавав би можливість більше уваги приділяти вихованню засудженого, а також не мав би такого ступеня правообмежень, який жорстко відокремлює засудженого від зовнішнього світу.

Зокрема, КВК України у ст. 143 фіксує такі особливості відбування покарання у виховних колоніях. Так, відповідно до ч. 1 цієї статті, у виховних колоніях засуджені мають право: витратити для придбання продуктів харчування, одягу, взуття, білизни та предметів першої потреби гроші, зароблені в колонії, одержані за переказами, за рахунок пенсії та іншого доходу, без обмеження їх обсягу; одержувати короткострокові побачення без обмежень і щомісяця одне тривале побачення; безкоштовно одержувати середню освіту.

Варто зазначити, що засуджені, які відбувають покарання у виховних колоніях, як і деякі інші категорії засуджених, мають можливість скористатися таким законним інте-

ресом, як короточасні виїзди за межі виправних і виховних колоній, підстави й порядок надання яких визначено ст. 111 КВК України та Інструкцією про порядок надання засудженим короточасних виїздів за межі установ виконання покарань, затвердженою наказом Міністерства юстиції України від 29.11.2011 р. № 1372/20110 [6].

У контексті вищевикладеного важливо відзначити роль освіти у здійсненні виправного впливу на засуджених неповнолітніх, зважаючи на такі чинники: 1) соціально-вікові, оскільки саме в неповнолітньому віці закладається мотивація до навчання і краще засвоюється навчальний матеріал у формі знань, умінь, навичок; 2) правові, оскільки, наприклад, відповідно до ч. 2 ст. 107 КК України, додатковим (порівняно з повнолітніми особами) критерієм застосування умовно-дострокового звільнення засуджених неповнолітніх від відбування покарання є їх ставлення до навчання.

Саме тому у виховних колоніях застосовуються загальні норми ст. 125, 126 КВК України щодо змісту та організації загальноосвітнього і професійно-технічного навчання засуджених до позбавлення волі, зважаючи при цьому на соціально-вікові й фізіологічні особливості досліджуваної категорії осіб.

Частина 2 ст. 143 КВК України передбачає можливість поліпшення умов тримання засуджених. Водночас, на відміну від ч. 2 ст. 138, ч. 2 ст. 139, ч. 3 ст. 140 (норми яких не визначають, в чому саме полягають передбачені в них поліпшення), ч. 2 ст. 143 КВК України є в цьому відношенні конкретною і таким чином зберегла стимулювальний характер. Так, у разі сумлінної поведінки і ставлення до праці та навчання після відбуття не менше однієї четвертої частини строку покарання засуджені мають право на поліпшення умов тримання, і їм може бути дозволено за постановою начальника колонії одержувати один раз на три місяці короткострокове побачення за межами виховної колонії [1].

У сучасній літературі з кримінально-виконавчого права наявні цікаві доктринальні позиції щодо розуміння особливостей відбування покарання у виховних колоніях. Так, на думку українського дослідника М.В. Романова, ст. 143 КВК України не відбиває тих особливостей, які дійсно властиві режиму тримання у виховних колоніях. Вказана стаття називає лише окремі елементи режиму, які хоча і відрізняють виховні колонії від виправних, але не містять суттєвих ознак цієї різниці. Зі змісту цієї статті неможливо впевнитися у виховному характері відбування неповнолітнім покарання.

Тому цей учений вважає, що основними особливостями виховних колоній є більш м'який та лояльний режим тримання. Його прояв полягає в тому, що для засуджених неповнолітніх передбачені більш якісні умови тримання взагалі, підвищені норми харчування, більші можливості для занять спортом, участі в інших заходах, перебування на свіжому повітрі; можливості щодо навчання засуджених; специфічні умови праці засуджених, які передбачені законодавством про працю; заборона у застосуванні спеціальних засобів безпеки та накладення дисциплінарних стягнень; обмеження застосування деяких заходів щодо неповнолітніх (переміщення без супроводу, слідування до місця вибуття при звільненні засудженого, переведення неповнолітніх в інші колонії тощо); обов'язкове переведення засуджених на дільницю соціальної адаптації у тих випадках, коли до звільнення засудженого залишилося не більше 6 місяців; більші можливості щодо звільнення та дострокового звільнення засуджених [4, с. 227–228]. Загалом ми погоджуємося з такою позицією доктрини кримінально-виконавчого права України.

Продовжуючи аналіз особливостей відбування покарання у виховних колоніях, зазначимо, що статтею 144 КВК України регламентовано особливості застосування заходів заохочення до засуджених неповнолітніх. Так, згідно з ч. 1 названої статті, за сумлінну поведінку і ставлення до праці та навчання, активну участь у роботі самодіяльних організацій і виховних заходах до засуджених неповнолітніх можуть застосовуватися, крім передбачених ст. 130 КВК України, такі заходи заохочення: надання права відвідування культурно-видовищних і спортивних заходів за межами виховної колонії в супроводі працівників колонії; надання права виходу за межі виховної колонії в супроводі батьків чи інших близьких родичів.

При цьому ч. 2 ст. 144 КВК України передбачено, що тривалість виходу за межі колонії встановлюється начальником колонії, але не може перевищувати восьми годин. Заборо-

няється відвідування культурно-видовищних і спортивних заходів за межами колонії, які проводяться після двадцятої години [1]. Вважаємо, що такий механізм правового режиму перебування засуджених неповнолітніх за межами виховних колоній сприяє забезпеченню їхньої безпеки.

Також на нашу думку, в контексті сприяння процесу виправлення і ресоціалізації засуджених неповнолітніх виваженням є крок українського законодавця щодо гуманізації переліку заходів стягнення, що застосовуються до визначеної категорії осіб.

Зокрема, ст. 145 КВК України встановлює заходи стягнення, що можуть застосовуватися до засуджених неповнолітніх за порушення встановленого порядку і умов відбування покарання, а саме: попередження; догана; суворі догани; скасування поліпшених умов тримання, передбачених статтею 143 КВК України; поміщення в дисциплінарний ізолятор на строк до п'яти діб з виведенням чи без виведення на навчання або роботу.

При цьому доречним стало доповнення у 2016 р. [7] ст. 145 КВК України частиною 2, відповідно до якої розгляд питання про застосування заходів стягнення здійснюється у порядку, встановленому ст. 134, 135 цього Кодексу.

Наступний інститут, який властивий для виховних колоній і на який необхідно звернути увагу, – це переведення засуджених із виховної колонії до виправної колонії.

Так, відповідно до ст. 147 КВК України, засуджені, які досягли вісімнадцятирічного віку, переводяться із виховної колонії для подальшого відбування покарання до виправної колонії мінімального рівня безпеки із загальними умовами тримання (ч. 1). Питання про переведення засудженого, який досяг вісімнадцятирічного віку, з виховної колонії до виправної колонії вирішується центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері виконання кримінальних покарань за рішенням педагогічної ради і поданням начальника виховної колонії, погодженим із службою у справах дітей (ч. 2) [1].

Отже, законодавець передбачає для засуджених, які досягли повноліття, можливість переведення до виправних колоній.

Незважаючи на зрозумілість положень ст. 147 КВК України, сучасні вчені-пенітенціаристи вважають, що було би правильніше передбачати переведення засудженого лише в тому випадку, коли до кінця строку засудженого залишилося більше 1 року. У всіх інших випадках засудженого доцільно залишати у виховній колонії. Зумовлене це тим, що хоча засудженому й виповнилося 18 років, але це не значить, що він миттєво стає у психічному та фізіологічному плані повнолітнім. Тому переводити його до «дорослих» колоній відразу ж після «дня народження» буде передчасним. До того ж таке переведення не буде сприяти досягненню цілей, які стоять перед покаранням [4, с. 229–230].

Із такою пропозицією ми деякою мірою погоджуємося. Проте випадки таких переведень не є імперативними, і в наступній статті КВК України законодавець передбачає можливість досягнення мети виправлення засудженого шляхом залишення неповнолітнього в установі для завершення відбування строку покарання в адаптованому середовищі. Подібній правовій регламентації і присвячено ст. 148 КВК України.

Зокрема, ч. 1 зазначеної статті вказує на випадки залишення у виховних колоніях засуджених, які досягли вісімнадцятирічного віку. Таке залишення можливе за таких умов: а) з метою закріплення результатів виправлення; б) з метою завершення загальноосвітнього або професійно-технічного навчання.

При цьому за дотримання вказаних умов засуджені можуть бути залишені в установі до закінчення строку покарання, але не довше ніж до досягнення ними двадцяти двох років [1]. Варто наголосити, що межа у 22 роки, яку встановив український законодавець, є однією з найвищих серед країн, кримінально-виконавче законодавство яких передбачає можливість залишення у спеціальних установах для неповнолітніх засуджених, які досягли вісімнадцятирічного віку.

У свою чергу, відповідно до ч. 2 ст. 148 КВК України, залишення засуджених, які досягли вісімнадцятирічного віку, у виховній колонії проводиться за рішенням педагогічної ради постановою начальника колонії, погодженою із службою у справах дітей.

А на підставі ч. 3 аналізованої статті, на засуджених, які досягли вісімнадцятирічного віку і залишені у виховній колонії, поширюються умови відбування покарання, норми харчування і матеріально-побутового забезпечення, встановлені для неповнолітніх засуджених. Умови праці осіб, які досягли вісімнадцятирічного віку, встановлюються відповідно до законодавства про працю [1].

У контексті виконання нашого дослідження, присвяченого особливостям виконання та відбування покарання у виховних колоніях, варто погодитися з М.В. Романовим, який за результатами аналізу ст. 148 КВК України дійшов висновку, що «безумовно, ця норма дає можливість посадовим особам виховних колоній залишати засудженого, якому виповнилося 18 років, у виховній колонії фактично у будь-якому випадку [4, с. 230].

На нашу думку, у разі такого залишення можна буде більш ефективно досягати таких цілей під час організації кримінально-виконавчого процесу у виховних колоніях:

– по-перше, досягатиметься єдність режимно-педагогічних вимог протягом усього строку відбування покарання;

– по-друге, виконуватиметься законоположення ст. 93 КВК України, згідно з якою засуджений до позбавлення волі відбуває весь строк покарання в одній виправній чи *виховній колонії*, як правило, у межах адміністративно-територіальної одиниці відповідно до його місця проживання до засудження або місця постійного проживання родичів засудженого (ч. 1). Переведення засудженого для подальшого відбування покарання з однієї виправної чи *виховної колонії* до іншої допускається *за виняткових обставин, які перешкоджають* подальшому перебуванню засудженого в цій виправній чи виховній колонії. Порядок переведення засуджених визначається нормативно-правовими актами Міністерства юстиції України (ч. 2) (курсив наш. – С. Ц.) [1]. Цікаво, що, якщо порівнювати ч. 2 ст. 93 КВК України та ч. 1 ст. 143 КВК України, виявляється, що досягнення засудженим вісімнадцятирічного віку може розцінюватися як виняткова обставина, яка перешкоджає подальшому перебуванню засудженого у виховній колонії, що, на нашу думку, є безпідставним;

– по-третє, більш оптимально забезпечуватиметься реалізація принципів диференціації та індивідуалізації виконання покарання, закріплених у ст. 5 КВК України;

– по-четверте, буде більш повно й комплексно (через сталість суб'єктів виконання/відбування покарання) забезпечено особисту безпеку засуджених неповнолітніх протягом усього строку перебування у виховній колонії (порівняно з тим, коли засуджені були б направлені після досягнення повноліття до виправної колонії для подальшого відбування покарання).

Зазначимо, що наведені вище наші судження загалом здобули підтримку у практичних працівників установ виконання покарань (серед яких і працівники виховних колоній) у процесі експрес-опитування респондентів під час проходження ними підвищення кваліфікації на базі Академії Державної пенітенціарної служби протягом 2019–2020 рр.

Висновки. Таким чином, за результатами аналізу кримінально-виконавчого законодавства України і практики діяльності виховних колоній виокремлюємо такі особливості виконання та відбування покарання у виді позбавлення волі стосовно засуджених неповнолітніх: 1) дотримання принципу роздільного тримання засуджених, що зумовлює відбування неповнолітніми позбавлення волі у спеціально призначених для цього установах – виховних колоніях; 2) специфіка функціонування структурних дільниць виховних колоній (відсутність дільниці посиленого контролю, наявність дільниці соціальної адаптації); 3) урахування такого критерію, як ставлення до навчання, під час вирішення питання про застосування умовно-дострокового звільнення від відбування покарання; 4) незастосування таких суворих заходів стягнення, як поміщення у карцер та переведення до приміщення камерного типу (одиначної камери); 5) застосування специфічних заходів заохочення, спрямованих на покращення процесу ресоціалізації; 6) більш сприятливі умови для закріплення результатів виправлення, завершення загальноосвітнього або професійно-технічного навчання за рахунок такого законодавчого інструмента, як можливість залишення засуджених, які досягли вісімнадцятирічного віку, у виховній колонії до закінчення строку покарання, але не довше,

ніж до досягнення ними двадцяти двох років; 7) загальне (за винятком випадків, передбачених законом) правило щодо заборони застосовувати заходи фізичного впливу, спеціальні засоби і зброю до неповнолітніх.

Список використаних джерел:

1. Кримінально-виконавчий кодекс України: Закон України від 11.07.2003 р. № 1129-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 3–4. Ст. 21.
2. Про затвердження Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань: наказ Міністерства юстиції України від 28.08.2018 р. № 2823/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1010-18#Text>.
3. Пузирьов М.С. Концептуальні засади мети покарання у виді позбавлення волі стосовно неповнолітніх засуджених. *Науковий вісник Інституту кримінально-виконавчої служби*. 2012. № 2. С. 67–77.
4. Романов М.В. Конспект лекцій з кримінально-виконавчого права / ГО «Харківська правозахисна група». Харків: ТОВ «Видавництво «Права людини», 2015. 256 с.
5. Скрыльников К.А. Назначение и исполнение уголовных наказаний, соединенных с изоляцией, в отношении несовершеннолетних: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Ростов-на-Дону, 2003. 215 с.
6. Про затвердження Інструкції про порядок надання засудженим короткочасних виїздів за межі установ виконання покарань: наказ Міністерства юстиції України від 29.11.2011 р. № 1372/20110. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1372-11#Text>.
7. Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо вдосконалення порядку застосування до засуджених заходів заохочення і стягнення: Закон України від 06.09.2016 р. № 1487-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 42. Ст. 699.

